

ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ

Лекцыя 9 Роля Францыска Скарыны ва ўдасканаленні прыёмаў і сродкаў старабеларускай мовы

9.1 Узнікненне кнігадрукавання на Беларусі і Біблія на народных славянскіх мовах.

9.2 Даследаванні мовы выданняў Францыска Скарыны.

9.3 Мова выданняў Францыска Скарыны.

9.1 Узнікненне кнігадрукавання на Беларусі і Біблія на народных славянскіх мовах

Кнігадрукаванне ў Еўропе ўзнікла каля сярэдзіны 15 ст. і хутка пашырылася ў славянскіх краінах, спачатку ў чэхаў і палякаў. Першыя славянскія кнігі друкаваліся звычайна лацінкай гатычнага шрыфту, не заўсёды ўдала прыстасаванай да славянскіх моў, што перашкаджала пашырэнню гэтых кніг і авалоданню імі славянскім чытачом. Не былі пашыранымі сярод славян і кнігі, надрукаваныя ў Венецыі славянскімі глагалічнымі літарамі.

Самабытным славянскім з’явілася кнігадрукаванне кірылаўскае, якое ўзнікла ў канцы 15 ст. Першыя славянскія кнігі надрукаваў кірыліцай *Швайпольшт Феоль* (Фіоль, Фоль) у Кракаве. Захавалася некалькі царкоўных кніг, надрукаваных ім у 1491 г.: “*Осмогласник*”, “*Часословець*”, “*Трїодъ постная*”. Свае кнігі Ш. Феоль прызначаў на збыт сярод беларускага і ўкраінскага насельніцтва. Магчыма, яго друкарская дзейнасць матэрыяльна падтрымлівалася беларускім і ўкраінскім панствам. Выданні Ш. Феоля надрукаваны па царкоўнаславянску, зрэдку ў іх трапляюцца беларусізмы і ўкраінізмы. Сказы ў кнігах Ш. Феоля не разбіваюцца на словы, а калі словы ставяцца асобна, то аддзяляюцца кропкай, краі набору часта няроўныя, радкі часам крывыя, літары не на месцы: Ш. Феоль імкнуўся перадаць асаблівасці рукапісных кніг, бо іх знешні выгляд быў прывычны тагачаснаму чытачу. Кнігі Ш. Феоля каштавалі вельмі дорага. Яго выдавецкая дзейнасць была нядоўгай. Яго абвінавацілі ў гусіцкай ерасі, кнігі яго спалены, а ён вымушаны пакінуць Кракаў.

У 1493-1494 гадах у Чарнагорыі іераманахам Макарыем быў надрукаваны “*Осмогласник*”, або “*Октиох*”.

Першымі сярод усходніх славян уласнае кнігадрукаванне атрымалі беларусы. Першадрукаром на ўсходняй славяншчыне стаў беларускі асветнік *Францыск Скарына*, які распачаў выдавецкую дзейнасць у

Праге ў 1517 г. (“*Псалтыр*”). Кнігі Ф. Скарыны з тэхнічнага боку не ўступалі лепшым узорам еўрапейскага друку, у тым ліку венецыянскім і нюрнбергскім выданням. Скарынаўскія кнігі называлі “славянскімі эльзевірамі”, параўноўваючы іх з выданнямі славытых друкароў Эльзевіраў у Лейдэне і Амстэрдаме.

Выдаючы свае кнігі дзеля пашырэння асветы сярод народа, Ф. Скарына выпрацаваў шрыфт з выразным малюнкам, падобны да беларускага паўустава, стаў аддзяляць словы адно ад аднаго, друкуючы злітна толькі прыназоўнікі з назоўнікамі, увёў знакі прыпынку для абзначэння паўз, пачаў нумараваць лісты кірылаўскімі літарамі. Ф. Скарына прыкладаў да сваіх выданняў загалоўныя лісты з назвай твора, звесткамі аб выдаўцы і часе выдання. Скарынаўскія выданні багаты гравюрамі, якія ілюструюць Біблейскі тэкст, “*абы люди посполитые чтучи могли лепш разумети*”. Ф. Скарына паслядоўна ўжываў у пачатку раздзелаў вялікія літары-ініцыялы, прычым адна і тая ж вялікая літара ў розных месцах тэксту выступала ў некалькіх варыянтах. Ф. Скарына ўжываў вялікія літары ў географічных назвах і ўласных імёнах. У кнігах Ф. Скарыны роўная даўжыня радкоў, суразмерныя адносіны палёў і тэксту. Кнігі Ф. Скарыны стаяць у адным радзе з лепшымі тагачаснымі еўрапейскімі выданнямі, якія ажыццяўляліся на вышэйшым узроўні сярэдневяковай друкарскай тэхнікі.

Пасля дзейнасці Ф. Скарыны друкарская справа на Беларусі на некаторы час спынілася і распачалася толькі ў другой палове 16 ст., у Нясвіжы, калі ў 1562 г. выходзіць “*Катэхізіс*” *Сымона Буднага*. Са знешняга боку кніга падобная да скарынаўскіх выданняў шрыфтам, афармленнем загалоўкаў і пачаткаў раздзелаў, знакамі прыпынку.

Друкарская справа на Беларусі ажывілася ў сувязі з пераездам сюды маскоўскіх друкароў – Івана Фёдарава і беларуса па паходжанні Пятра Мсціслаўца. У Заблудаве, дзякуючы намаганням беларускага магната гетмана Рыгора Аляксандравіча Хадкевіча, яны заснавалі друкарню і выдалі на працягу 1568-1570 гадоў некалькі праваслаўных царкоўнаславянскіх кніг. Хутка Хадкевіч, відаць, з-за страху выклікаць незадавальненне з боку польскіх феодалаў, закрыў друкарню. Іван Фёдараў накіраваўся на Украіну, дзе ў Львове выдаў у 1574 г. “Апостол”, а Пётр Мсцілавец па запрашэнні братаў Мамонічаў і Зарэцкіх пераехаў у Вільню і аднавіў там друкарства ў 1575 г. У друкарні Мамонічаў было надрукавана многа кніг. Праіснавала яна да 1671 г., калі былі выпушчаны ўжо ўніяцкія выданні “Служебник”, “Часослов”.

Пазней друкарні ўзнікаюць у Еўі, Слуцку, Магілёве, Мінску, Брэсце, Ашмянах, Гродна. На Беларусі існавалі і вандроўныя друкарні. У адной з іх друкаваў сваё “Евангелле” Васіль Цяпінскі.

Спачатку друкаваліся толькі царкоўна-рэлігійныя творы. Пазней з'яўляюцца і свецкія друкаваныя кнігі: буквары, граматыкі, слоўнікі і нават Статут ВКЛ 1588 г. (друкарня братаў Мамонічаў).

Кнігадрукаванне ліквідавала манаполію царквы на асвету і вытворчасць кнігі, дало штуршок развіццю навукі. Друкаваныя кнігі, больш танныя за рукапісныя, распаўсюджваліся вялікімі тыражамі і давалі чытачу ўзоры правільнага валодання мовай. Друкаванне ў розных месцах і рознымі выдаўцамі патрабавала выпрацоўкі адзінай арфаграфіі і пунктуацыі. Пашырэнне друкаваных кніг узмацняла ролю літаратурнай мовы ў грамадска-культурным жыцці народа і спрыяла выцясненню з яе абласных адрозненняў. Кнігадрукаванне стала таксама стымулам для пашырэння Бібліі на народных мовах.

Узнікненне Бібліі на народных мовах стала праяўленнем уласцівага Эпосе Рэфармацыі духа свабоды і незалежнасці ад традыцыйных формаў, асвечаных аўтарытэтам царкоўнай улады. Інтэнсіўна ажыццяўляюцца пераклады рэлігійных твораў у другой палове 15 ст., калі набылі востры характар рэлігійныя спрэчкі і стала больш свядомай цікавасць да нацыянальных моў.

Са славянскіх народаў рукапісныя пераклады Бібліі (асобных Біблейскіх кніг) з'явіліся ў першую чаргу ў чэхаў на працягу 13–14 ст. Поўная друкаваная чэшская Біблія была выдадзена ў Празе ў 1488 г., другое яе выданне было на чэшскай мове ў Венецыі ў 1506 г. У палякаў пераклады асобных частак Бібліі пачаліся з канца 13 ст., а пераклад поўнай рукапіснай Бібліі на польскай мове (так званая Біблія каралевы Соф'і) адносіцца да сярэдзіны 15 ст. У сярэдзіне 16 ст. выходзяць друкаваныя выданні Бібліі на польскай мове.

У Старажытнай Русі не было патрэбы ў перакладзе Свяшчэннага Пісання на народную мову, бо стараславянская мова, якая выконвала функцыі афіцыйнай мовы праваслаўнай царквы, сваім граматычным ладам і слоўнікам збліжалася са старажытнарускай мовай і была зразумелай для народа. У стараславянскай мове адбыліся змены ў бок збліжэння яе з жывой народнай мовай, што прывяло да ўзнікнення ўсходнеславянскага зводу стараславянскай мовы, вядомага пад назвай царкоўнаславянская ці кніжна-славянская.

Лёс царкоўнаславянскай мовы на Беларусі быў іншым. Адарванасць ад Маскоўскай Русі ўзмацніла сувязі Беларусі з Захадам. З'яўленне ў ВКЛ сеймаў і Магдэбургскага права, якія ўцягвалі ў дзяржаўнае жыццё не толькі вышэйшыя, але і сярэднія слаі грамадства, прымусіла звярнуць асаблівую ўвагу на мову як на важны праваднік грамадскіх інтарэсаў. Пашырэнню грамадскіх функцый беларускай мовы і перакладу на яе Біблейскіх кніг садзейнічала распаўсюджванне на Беларусі розных рэфармацыйных плыняў, прыхільнікі якіх вылучалі

патрабаванне праводзіць царкоўную службу і чытаць Свяшчэннае Пісанне на роднай мове.

З'яўленне перакладной Бібліі на беларускай глебе звязана з выдавецка-асветніцкай дзейнасцю Францыска Скарыны. Даследчыкам вядомы 22 [1, с. 166] кнігі Бібліі, выдадзеныя Ф. Скарынам у Празе ў 1517-1519 гадах, і два віленскія выданні: “Малая падарожная кніжка (кніжыца)” (каля 1522 г.) і “Апостал” (1525).

9.2 Даследаванні мовы выданняў Францыска Скарыны

Выдавецка-перакладчыкая дзейнасць Ф. Скарыны і мова яго выданняў даўно звярнулі на сябе ўвагу даследчыкаў. Аднак сярод вучоных няма адзінства ў ацэнцы мовы яго выданняў.

У мове “Псалтыра” і “Апостала”, якія звычайна лічыліся выдадзенымі на царкоўнаславянскай мове, А. Парукавым выяўлена значная колькасць граматычных і лексічных беларусізмаў, якімі выданні адрозніваюцца ад традыцыйных канфесійных твораў усходнеславянскай рэдакцыі [2]. Мясцовыя формы і выразы, якія замяняюць у тэксце “Псалтыра” ўстарэлыя славянскія словы, значна аддалілі скарынаўскую мову ад традыцыйнай царкоўнаславянскай мовы ўсходнеславянскай рэдакцыі і паставілі гэтыя выданні Ф. Скарыны ў адзін рад з помнікамі, якія адносяцца да беларускага варыянта царкоўнаславянскай мовы. Гэтыя кнігі Ф. Скарыны нельга лічыць перакладам на беларускую мову, бо царкоўнаславянская аснова іх выступае адчувальнай і выразнай.

Больш складанае пытанне аб мове пражскіх перакладных выданняў Ф. Скарыны. У канцы 19 ст. П. Уладзіміраў у кнізе “Доктор Франциск Скорина. Его переводы, печатные издания и язык” (Санкт-Пецярбург, 1888) разглядаў скарынаўскія выданні як помнікі беларускай мовы пачатку 16 ст. [1, с. 118]. Пазнейшыя даследчыкі (напрыклад, Ц. Ломцеў [1, с. 118] і М. Алексютовіч [3, с. 66]) свае вывады адносна мовы выданняў Ф. Скарыны грунтавалі пераважна на матэрыяле П. Уладзімірава і імкнуліся замацаваць стаўленне да Ф. Скарыны як да заснавальніка беларускай літаратурнай мовы старажытнай эпохі.

У навуковай літаратуры захаваўся і супрацьлеглы погляд на мову выданняў Ф. Скарыны як на царкоўнаславянскую. Гісторык рускай мовы А. Сабалеўскі ўжо ў рэцэнзіі на кнігу П. Уладзімірава ў 1888 г. пісаў, што “мноства формаў аорыста, імперфекта, часта няправільных усемагчымых славянскіх формаў і слоў паказвае, што ён [Скарына] меў на ўвазе выдаць Біблію на славянскай мове..” [1, с. 119]. Погляд А. Сабалеўскага пазней падзяляў І. Воўк-Левановіч, які ў 1936 г. адзначаў, што ў выданнях Ф. Скарыны ў большасці царкоўнаславянская мова з

моцным элементам жывой беларускай мовы і са слядамі ўплыву чэшскай і польскай моў [1, с. 120].

Французскі славіст А. Мартэль у 1938 г. лічыў, што Ф. Скарына не мог кіравацца імкненнем зрабіць традыцыйную мову Бібліі зразумелай, бо сам выдавец рэкамендаваў вывучаць граматыку па “Псалтыры”, выдадзеным ім на царкоўнаславянскай мове. Чэшскі даследчык А. В. Флароўскі ў 1946 г. сцвярджаў, што “пануючая моўная стыхія Бібліі Ф. Скарыны – царкоўнаславянская з нешматлікімі элементамі іншага паходжання” [5, с. 9].

Даследаванне мовы выданняў Ф. Скарыны інтэнсіўна працягвалася ў другой палове 20 ст. Так, вядомы гісторык беларускай мовы А. Жураўскі лічыў апраўданым прыняць прапанаванае І. Воўк-Левановічам вызначэнне мовы Ф. Скарыны як царкоўнаславянскай з моцным элементам жывой беларускай мовы і з уплывам чэшскай і польскай моў [1, с. 153]. А. Жураўскі, звярнуўшы ўвагу на неабходнасць спецыяльнага вывучэння мовы Ф. Скарыны на аснове аналізу ўсіх выданняў на падставе ўсёй сукупнасці моўных фактаў як сістэмы [1, с. 121], адзначыў, што “ў сінтэзаванай мове Ф. Скарыны кніжна-славянскія моўныя элементы сярод іншых моўных стыхій займаюць вядучае месца” [1, с. 153].

Л. Шакун указаў на неаднароднасць мовы выданняў Ф. Скарыны з боку набліжэння да народнай гаворкі і выкарыстання традыцыйных для царкоўнай літаратуры сродкаў і падкрэсліў шырокае адлюстраванне ва ўсіх выданнях Ф. Скарыны самых разнастайных асаблівасцей лексікі, фанетычнай сістэмы і граматычнага ладу беларускай мовы [5, с. 125]. На думку Л. Шакуна, “выданні Ф. Скарыны з’яўляюцца каштоўнай крыніцай вывучэння не толькі літаратурна-пісьмовай мовы, але і ў пэўнай меры жывой гутарковай беларускай мовы канца 15 – пачатку 16 ст.” [5, с. 125].

Шмат гадоў прысвяціў даследаванню мовы выданняў Ф. Скарыны гісторык беларускай мовы У. Анічэнка. Яго па праву можна лічыць заснавальнікам беларускай скарыніяны. Аб грунтоўнасці навуковага даследавання У. Анічэнкам скарынаўскай мовы сведчыць ужо толькі складзены Уладзімірам Васільевічам “Слоўнік мовы Ф. Скарыны” [6]. У працэсе сумеснага даследавання з А. І. Жураўскім У. Анічэнка прыйшоў да высновы, што “Ф. Скарына стварыў асобны тып гібрыднай царкоўнаславянскай мовы, у многіх сваіх рысах набліжаны да беларускай мовы” [4, с. 32-33]. У. Анічэнка слухна ўказаў, што “моватворчая дзейнасць Ф. Скарыны садзейнічала далейшаму пранікненню беларускай мовы ў рэлігійную сферу, што практычна ажыццявілася ўжо ў сярэдзіне 16 ст.” [4, с. 33].

У другой палове 20 ст. мова выданняў Ф. Скарыны стала сферай навуковых інтарэсаў і такіх лінгвістаў, як А. Булыка, І. Будзько, І. Клімаў, В. Красней, Ю. Лабынцаў, Д. Паўлавец, А. Парукаў, М. Прыгодзіч, Я. Солахаў, К. Усовіч, С. Чайкова.

9.3 Мова выданняў Францыска Скарыны

Пачатковае ўяўленне аб мове выданняў Ф. Скарыны даюць яго глосы – тлумачэнне на палях незразумелых слоў адпаведнымі лексічнымі элементамі. Напрыклад, глосы Псалтыра: у тэксе *буи*, на полі – *дурнии*, *внезапу* – *нагл^h*, *горлица* – *с^gвоворонка*, *не#сыти* – *пельликанови*, *холми* – *узгорки*, *тимъпанъ* – *бубень*. Друкар пакінуў без тлумачэння многія кніжна-славянскія словы, якія ў тагачаснай беларускай пісьмовай мове мелі адпаведнікі: *десница*, *жертва*, *нищий*, *глаголати*, *ублажити*, *уповати*. У якасці тлумачэння Ф. Скарына выкарыстаў лексіку кніжна-славянскага паходжання: *западъ*, *кровл[#]*, *пропастъ*, *страна*. Паказальнымі з’яўляюцца глосы ў выглядзе формаў аорыста: *ожидахъ*, *возникоша*, *упредиша*. Гэты матэрыял указвае на тое, што Ф. Скарына адчуваў блізкасць паміж кніжна-славянскай і старабеларускай пісьмовымі мовамі, а таксама пацвярджае, што ў беларускай пісьмовай мове часоў Ф. Скарыны граматычныя формы і лексічныя элементы кніжна-славянскай мовы з’яўляліся састаўной часткай, а кніжна-славянская пісьменнасць, якая стваралася на Беларусі, пад уздзеяннем з жывой народнай мовы ў некаторай ступені збліжалася з беларускай пісьмовай мовай, трансфармуючыся ў беларускі тып кніжна-славянскай мовы.

Адлюстраванне *беларускіх моўных асаблівасцей* адзначаецца ў такіх выданнях Ф. Скарыны, як “Псалтыр”, “Апостал”, “Малая падарожная кніжыца” на ўсіх узроўнях мовы:

- спарадычнае адлюстраванне змены *у – ў* (праз *в*): *вбогъ*, *вченики*, *вчинити*, *вчити*;
- прыстаўны *и*: *игде*, *ильстивый*;
- *ж, ч* на месцы *жд, щ*: *вижъ*, *одежи*, *стеречи*;
- змяшэнне *h* і *e*: *векъ*, *вера*, *ветръ*, *грехъ*, *железо*, *лето*;
- *ги, ки, хи*: *боги*, *враги*, *грехи*, *потoki*, *реки*, *слуги*;
- *о* на месцы *ъ* у прыстаўках *въз-*, *съ-*, у прыназоўніках *въ*, *къ*, *съ*, калі яны ўжываюцца са словамі, што пачынаюцца збегам зычных: *возвещати*, *ко мн^h*, *солгати*, *во дни*;
- *e* на месцы *#*: *видечи*, *двадесеть*, *заецъ*, *ечмень*, *память*, *приетель*, *свезати*, *тысеца*, *хотечи*;

- у формах назоўнікаў роднага склону множнага ліку на месцы старажытнага *-ии (днии, путии)* – *-ей: дней, людей, путей*;
- канчатак *-ть* у форме дзясловаў 3 асобы адзіночнага і множнага ліку: *будеть, зреть, пишет, вид#ть, прорекуть*;
- на месцы формаў аорыста (у параўнанні, напрыклад, з Астрожскай Бібліяй – 1581 г.) – перфект: *быль (б $\hbar$), избавиль (избави), послали (послаша)*.

Скарынаўскія выданні характарызуюцца значнай колькасцю лексічных замен, у якіх малазразумелыя кніжна-славянскія словы перадаюцца адпаведнымі лексічнымі эквівалентамі беларускай мовы: *бокъ* (страна), *более* (паче), *вчинити* (сътворити), *господарь* (владыка), *мовца* (риторъ), *слово* (глаголь), *столь* (трапеза), *чародейникъ* (волхвъ), *часъ* (врем#). Мнагазначны кніжна-славянскі назоўнік *>зыкъ* у залежнасці ад кантэксту перадаецца ў Ф. Скарыны назоўнікамі *народъ, люди, плем#, погане*.

Арфаграфічныя, граматычныя і лексічныя беларусізмы не з'яўляюцца паказчыкам выразнай беларускай афарбоўкі царкоўнаславянскіх выданняў Ф. Скарыны “Псалтыра”, “Апостала”, “Малой падарожнай кніжыцы”. Тут праведзена частковая адаптацыя кніжнаславянскага тэксту, але “кніжнаславянская моўная аснова выданняў відавочная” [1, с. 128].

Пражскія выданні Ф. Скарыны:

арфаграфія:

- "ў пачатку слоў і пасля галосных: *бо "знь, "блоко, "рость*;
- # пасля мяккіх зычных: *вид#, вр#дникъ, земл#, нес#, але: вечна#, при#тель*;
- $\hbar$ на месцы *e* і наадварот: *др $\hbar$ во, л $\hbar$ нь, пол $\hbar$ – вера, место*;
- абмежаванае выкарыстанне *w*: *w^mповедь, w^mрокъ*;
- *гы, кы, хы // ги, ки, хи: глубокий, другий, морский – великий, горкий, долгий*;
- *ь* пасля *ц, ч*: *агнецъ, моць, месецъ, мечъ, плачь*;
- аканне ў адзінкавых выпадках: *выстерагатис#, даконаеть*;
- пераход *у – ў* (праз *в*): *вмыють, вчастие, вчинити*;
- ужыванне *в* паміж прыназоўнікам *у* і наступным словам з пачатковым галосным (пратэтычны *в*): *ув огни, ув очи, ув оковахъ*;

граматычны лад:

царкоўнаславянскія адметнасці пражскіх выданняў Скарыны:

- *-ию* ў форме творнага склону адзіночнага ліку назоўнікаў былога скланення на * $\dot{y}$: *властью, злостью*, з такім канчаткам ужываюцца і паланізмы: *моцию, пилностью*;

- указальныя займеннікі ў значэнні асабовых: *пон#л ю соб# за жену*;
- *-е#* ў форме роднага склону адзіночнага ліку жаночага роду прыналежных і ўказальнага займенніка *сеи*: *беды свое#, души мое#, земли твое#*;
- аорыст – звычайная граматычная катэгорыя: *быхъ, имехъ, иде, видехомъ, ходихомъ, дасте, рекосте, быша, идоша*; *Царь Езехи# раздра на соб# оризы сво#* – ужываецца і ў прадмовах, дзе аўтар не быў звязаны з царкоўнаславянскімі ўзорамі;
- у імперфекце адлюстроўваецца вынік семантычнага і фармальнага разлажэння, пераважаюць формы 3 асобы: *жив#ие, ид#ие, бежаху, нос#ху*;
- формы загаднага ладу 3 асобы ўжываюцца з загаднай часціцай *да* ў спалучэнні з дзеясловам цяперашняга і будучага часу: *да #тишитс# гневъ твой над нами*;
- сістэма дзеепрыметнікаў цяперашняга часу: *би#, вид#, глагол#, зна#* (мужчынскі, ніякі род адзіночны лік назоўны склон). У іншых склонавых формах такія дзеепрыметнікі ўскладняюцца фармантам *-и-*: *Понеже от прирожени# звери ход#ице въ пустыни знаютъ "мы сво#*. Архаічную афарбоўку тэкстам ствараюць поўныя формы дзеепрыметнікаў: *бер#и, вид#и, жив#и, нес#и, прос#и*;
- колькасныя і парадкавыя лічэбнікі: *двадесеть, п#тьнадесеть, четырнадес#тыи*; *беларускія навацыі*;
- *-у* ў форме роднага склону адзіночнага ліку назоўнікаў былога скланення на **ѡ*: *веку, ветру, возу, египту, столу*;
- *-овъ/-евъ* у форме роднага склону множнага ліку назоўнікаў былога скланення на **ѡ*: *возовъ, враговъ, месяцевъ, столовъ*;
- *-ого/-его* // *-аго* ў форме роднага склону адзіночнага ліку мужчынскага і ніякага роду прыметнікаў і прыметнікавых слоў: *белого, лихого, мощного, первого – великаго, гордаго*, царкоўнаславянскі канчатак (*-аго*) ужываецца часцей у прыметніках, утвораных ад тапонімаў і этнонімаў (*вавилонскаго, греческаго, египетскаго, перскаго*), і ў парадкавых лічэбніках (*второго, осмаго, шестаго*);
- стракатае ўжыванне прыметнікаў у формах назоўнага і вінавальнага склонаў множнага ліку: *велика# чудеса, великие тайны, мудрыи друзи, старии листы* (сістэма парушаецца выпадкамі ўніфікаваных канчаткаў, часцей – жаночага роду: *добрые дни, красные слова, пресные хлебы*);

- варыянтныя канчаткі ў форме 2 асобы адзіночнага ліку дзеясловаў цяперашняга часу: *будеши, идеши, лежиши*, але *можешь, возмешь*;
- канчатак *-ть* у форме 3 асобы адзіночнага і множнага ліку дзеясловаў цяперашняга і будучага простага часу: *береть, говорить, идеть, можеть, будуть, владеють, пишуть*;
- спалучэнне розных моўных стыхій яскрава выяўляецца ў формах 2 асобы адзіночнага і множнага ліку загаднага ладу: царкоўнаславянскія формы *буди, еди, избави, слыши* // утварэнні без канцавога ненаціскага *-и*: *будь, едь, избавь*.

Заходнеславянскім уплывам тлумачацца наступныя моўныя рысы:

- *-ови/-еви* ў форме давальнага склону адзіночнага ліку назоўнікаў мужчынскага роду: *богови, идолови*;
- *-мы, -мо* // *-мь* у форме 1 асобы множнага ліку дзеясловаў цяперашняга часу (пад уплывам Чэшскай Бібліі 1506 г., якая была асноўнай крыніцай перакладаў Ф. Скарыны); канчаткі *-мы, -мо* адпавядаюць у выданнях Ф. Скарыны канчатку *-те* чэшскага варыянта: *rozpnete – почнемы, prosute – просимы* [6, с. 18];
- асноўная форма для перадачы розных адценняў прошлага часу – перфект, часта перфекту скарынаўскіх выданняў адпавядаюць формы аорыста, імперфекта ў тагачасных царкоўнаславянскіх тэкстах, асабліва сць перфектных утварэнняў – частае ўжыванне звязкі *есть* (3 асоба адзіночны лік) і *суть* (3 асоба множны лік) пры выражаным або вядомым з папярэдняга апавядання дзейніку: *царь видель есть сонь; слышали суть оуши*; крыніца ўтварэнняў – Чэшская Біблія: *I chodzil gest ten muž Helkana z miesta sweho – И ходилъ есть той человекъ Гелкана из града своего* [4, с. 20];
- з уплывам чэшскага арыгінала звязана ўжыванне плюсквамперфекта на месцы аорыста і імперфекта царкоўнаславянскіх тэкстаў: *Zgewilse gest byl pan Samuelowi w Sylo – "вилс# есть былъ ѓсдь Самуилови въ силомh* [4, с. 20];
- выпадковае ўжыванне часціцы *нехай* ў формах 3 асобы загаднага ладу ў адпаведнасці з часціцай *nech* чэшскага выдання: *Nech s obu stranu wygdú niekterzy a tepú se przed nami – Нехай со обою странъ изыйдутъ отроци и биютс# пред нами* [4, с. 21].

У слоўнікавым саставе выданняў самы вялікі па колькасці разрад агульнаславянскай лексікі: *бегати, белыи, богатыи, брать, дарь, делати, дело, дубь, дымь, ехати*.

Вялікая састаўная частка скарынаўскага слоўніка – царкоўнаславянская лексіка. У пражскіх перакладных выданнях няпоўнагалосныя формы складаюць звыш 95 % адпаведна 5 %

няпоўнагалосных утварэнняў [4, с. 24]: *глава, градъ, драгыи, златыи, страна; Глава его злато найлешее, власы его "ко леторасли финиковы, черны "ко вран'.*

Пераважаюць у выданнях Ф. Скарыны словы з царкоўнаславянскімі рэфлексамі праславянскіх спалучэнняў **tj, *dj*, прычым *рещи – речи, свеща – свеча* маюць два варыянты, а *надежа, одежда* не маюць царкоўнаславянскіх адпаведнікаў.

Царкоўнаславянская аснова скарынаўскіх выданняў праяўляецца ва ўжыванні спецыфічных слоў, звязаных з абазначэннем паняццяў хрысціянскага веравызнання, філасофска-этычных поглядаў, асаблівасцей грамадскага жыцця: *адъ, бездна, безумие, возрение, возрастъ, воплощение, вопль, лестъ, мечь, оружие, пришествие, скорбь, трапеза, ужасъ, упование, чадо, чело, щедрота, юноша.*

Ф. Скарына ўжываў царкоўнаславянскія словаўтваральныя сродкі:

- дзеясловы з прыстаўкай *воз-* (*вос-*): *возбранити, возвеличити, восходити;*
- прыметнікі найвышэйшай ступені параўнання з *пре-*: *превеликий, превечный, превышний, преполный, пресилный, пречистый;*
- назойнікі на *-ие*: *выхование, жадание, кохание, малевание, полешение.*

Характэрная асаблівасць слоўніка Ф. Скарыны – вялікая колькасць складаных слоў: *высокоумие, долготерпение, зломыслие, кровопролийца, милосердие, сладкословие; высокогордый, добровольный, долговечный, законоученый.*

Скарынаўскія пераклады насычаны шматлікімі беларусізмамі: *вежа, вирь, вихорь, ворожбитъ, криница, кропля, помста, праца, скриня, смутокъ, соседъ, ужитокъ, часъ; боронити, ведати, дозволити, досегати, зрозумети.* Словы тыпу *глуповство, действо, ленивство, скуповство* – адметнасць індывідуальнага стылю перакладчыка, бо не фіксуюцца папярэднімі помнікамі беларускай пісьменнасці [4, с. 29].

Значнае месца ў слоўніку скарынаўскіх выданняў займае заходнеславянская лексіка – польская і чэшская. Чэшскі лексічны струмень перавышае польскі, бо асноўная крыніца перакладаў Ф. Скарыны – Чэшская Біблія 1506 г. венецыянскага выдання. Пэўную ролю адыграла чэшскае моўнае асяроддзе.

Даследуючы запазычанні чэшскай лексікі ў выданнях Ф. Скарыны, А. Булыка выдзеліў каля 200 чэхізмаў (чэшскія лексемы), сярод іх:

- лексічныя – словы, адрозныя ад беларускіх: *вчерашекъ* ‘учарашні дзень’, *гудьба* ‘музыка’, *жадость* ‘просьба’, *жаларь* ‘турма’, *леторастъ* ‘парастак’, *пструсъ* ‘страус’, *смыркъ* ‘елка’;

- словаўтваральныя – словы, адметныя словаўтваральнымі сродкамі: *вдолие* ‘даліна’, *врабець* ‘вєрабєй’, *звонець* ‘звон’, *посмевачь* ‘насмешнік’, *послухачь* ‘слухач’;
- фанетычныя – словы, адрозныя гукавым афармленнем: *сладце* (*солодко*) ‘салодка’, *студь* (*стыд*) ‘сорам’;
- семантычныя – словы з адрозным значэннем: *бегунь* ‘валацуга’, *выходь* ‘усход’, *выразити* ‘выбіць’, *настрой* ‘прылада’, *пахати* ‘тварыць’ [7, с. 127].

Паланізмаў А. М. Булыкам выяўлена звыш 130 слоў: назвы асоб па сацыяльным стане, прафесіі (*дєдичь, драпежца, желнерь, лотрь, пань*), прылад працы і прадметаў дамашняга ўжытку (*боть, колнерь, крата, листь, цибул#*), абстрактных дзеянняў, якасцей (*барва, вага, моць, рада, смакъ, фарба, цнота, шкода*) [8, с. 100].

Разгледжаны матэрыял пацвярджае, што Ф. Скарына ў адпаведнасці з паведамі і абставінамі свайго часу стварыў асобны тып гібрыднай царкоўнаславянскай мовы, у многіх рысах набліжаны да беларускай мовы. Ф. Скарына адаптаваў царкоўнаславянскую мову Біблейскіх кніг для лепшага ўспрымання іх тагачаснымі чытачамі [4, с. 32-33]. Захаваўшы ў выданнях царкоўнаславянскую моўную аснову, ён насыціў іх беларускімі моўнымі сродкамі ў такой меры, што яго мова заняла самае крайняе становішча ў беларускай рэдакцыі царкоўнаславянскай мовы і фактычна аказалася прамежкавым звяном у працэсе пераходу ад царкоўнаславянскай мовы да беларускай у сферы рэлігійнай літаратуры.

ПРАВЕРАЧНЫЯ ПЫТАННІ

- 1 Калі ўзнікла кірылаўскае кнігадрукаванне?
- 2 Першыя славянскія кнігі кірыліцай.
- 3 Асаблівасці вонкавага выгляду выданняў Ф. Скарыны.
- 4 Калі была адчынена друкарня братаў Мамонічаў?
- 5 Значэнне кнігадрукавання ў развіцці пісьменнасці і асветы.
- 6 На якія славянскія мовы перакладаліся кнігі Бібліі перш за ўсё?
- 7 Чаму Біблія не перакладалася на старажытнарускую мову?
- 8 У чым сутнасць дыскусіі аб мове выданняў Ф. Скарыны?
- 9 Даследчыкі мовы выданняў Ф. Скарыны.
- 10 Беларускія моўныя адметнасці выданняў Ф. Скарыны.
- 11 Царкоўнаславянскія рысы ў мове выданняў Ф. Скарыны.
- 12 У чым праяўляецца заходнеславянскі ўплыў у мове выданняў Ф. Скарыны?
- 13 Чаму ў выданнях Ф. Скарыны адзначаецца вялікая колькасць чэхізмаў?
- 14 Якія паланізмы адзначаюцца ў мове выданняў Ф. Скарыны?

Літаратура

- 1 Жураўскі, А. І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы: у 2 т. / А. І. Жураўскі. – Т. 1. – Мінск: Навука і тэхніка, 1967. – 372 с.
- 2 Паруков, А. А. Языковые особенности непереодных изданий Скорины: автореф. дисс. ... канд. филол. наук / А. А. Паруков; Гомельский государственный университет. – Минск, 1976. – 20 с.
- 3 Алексютовіч, М. А. Скарына: яго дзейнасць і светапогляд / М. А. Алексютовіч. – Мінск: АН БССР, 1958. – 146 с.
- 4 Анічэнка, У. В. Беларуская-іншамоўны сінкрэтызм мовы выданняў Францыска Скарыны / У. В. Анічэнка, А. І. Жураўскі. – Мінск: Навука і тэхніка, 1988. – 35 с.
- 5 Шакун, Л. М. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы / Л. М. Шакун. – Вучэб. дапаможнік для філал. фак. вуну. – 2-е выд., перапрац. – Мінск: Выд-ва “Універсітэцкае”, 1984. – 319 с.
- 6 Анічэнка, У. В. Слоўнік мовы Скарыны: у 2 т. / У. В. Анічэнка. – Т. 1: А – О. – Мінск: Выш. школа, 1977. – 476 с.; Т. 2: П – Я. – Мінск: Выш. школа, 1984. – 362 с.
- 7 Булыка, А. М. Чэшская лексіка ў выданнях Ф. Скарыны / А. М. Булыка // Весці АН БССР. Сер. грамадск. навук. – 1970. – № 4. – С. 121-131.
- 8 Булыко, А. Н. Западнославянская лексика в изданиях Франциска Скорины / А. Н. Булыко // Белорусский просветитель Франциск Скорина и начало книгопечатания в Белоруссии и Литве. – М.: Наука, 1979. – С. 100-102.